

Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас / Д. Куштан, В. Ластовський. – Київ–Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с., іл.

У монографії вперше в історичній науці здійснюється системний і комплексний аналіз археологічних пам'яток на території Черкас та його околицях, а також процесу формування та розвитку міста впродовж XIV – XVIII ст. На матеріалах пам'яток (стоянок, поселень, городищ, курганних та ґрунтових могильників, скарбів та випадкових знахідок) здійснено характеристику побуту, господарства, матеріальної та духовної культур давнього населення. Основну увагу при вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної історії Черкас зосереджено на передумовах та часі заснування міста, походженні його назви, реконструкції фортифікаційних споруд. Обґрунтовується нова версія походження міста, що спирається на аналіз історичних джерел і логіку

історичного процесу. Крім археологічних, широко залучені письмові (у т. ч. архівні), іконографічні, картографічні та лінгвістичні джерела.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, викладачів і студентів історичних спеціальностей, усіх, хто цікавиться минулим України.

Черкаси – місто з багатовіковою історією. Та, на жаль, її досі ще не розказано. У ХХ – на поч. ХХІ ст. з історії Черкас було видано буквально пару книг, радше брошур, більше популярного, ніж наукового стибу. Те саме стосується й археології міста. Але те, що колись видавалося значним досягненням, тепер вже не може бути взірцем. Крім того, що Черкаси не мають вичерпного опису своєї історії, вона ще й містить багато невідомого, а почасти і міфічного.

Представлена на розсуд Читача книга є фактично першою спробою системного і комплексного аналізу археологічних пам'яток на території Черкас та його околицях, а також висвітлення процесу формування та розвитку міста впродовж XIV–XVIII століть. Її автори – черкасці, котрі значну частину своєї наукової діяльності присвятили вивченню минувшини рідного міста у сфері археології (кандидат історичних наук Дмитро Куштан, Інститут археології Національної академії наук України) та історії пізньосередньовічного і ранньомодерного часів (доктор історичних наук, професор Валерій Ластовський, Київський національний університет культури і мистецтв). Волею долі вони працюють за межами рідного міста, але вважають своїм обов'язком продовжувати досліджувати минуле Черкас.

Перед вами результат 1,5-річної роботи авторів, якому передували принаймні два десятиліття їх же досліджень: польових археологічних, архівних, історичних. Примітно, що книга вийшла у 2016 році, коли відзначається 730 років від офіційно прийнятої дати заснування Черкас та 30 років від першого святкування – 700-річчя міста 1986 року. Враховуючи обставини, за яких відбувалося обґрунтування давності міста в ті роки, а також накопичені нові археологічні та архівні матеріали, автори спробували здійснити об'єктивне і неупереджене дослідження передісторії та ранньої історії нашого рідного міста.

Книга складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Перший розділ історіографічний – присвячений історії археологічних досліджень на території м. Черкаси та його околицях. У Другому розділі дана характеристика археологічних пам'яток на території міста, викладена у хронологічному порядку. Третій розділ присвячений з'ясуванню часу виникнення міста та походженню топоніму «Черкаси». І, нарешті, у Четвертому розділі

викладена рання історія міста від XIV до кінця XVIII ст., заснована як на даних археології, так і архівних, документальних, іконографічних, картографічних джерелах. Книжка супроводжується великою кількістю ілюстративного матеріалу, що характеризує матеріальну культуру, побут, озброєння, зовнішній вигляд предків сучасних черкасців. У виді таблиць подано інформацію про відомих за історичними документами державців міста (намісників, старост), черкаських козацьких полковників, історію черкаських замків. У додатках нашої книги містяться найважливіші описи Черкаського замку з люстрацій (ревізій) сер. XVI – кін. XVIII ст., деякі з яких вперше перекладено українською мовою. Верхня хронологічна межа даного дослідження обмежується 1793 роком – часом входження Черкас до складу Російської імперії після Другого поділу Польщі.

Черкаси та їх околиці досить багаті на археологічні пам'ятки. Їх дослідження розпочалося з сер. XIX століття, власне, з початком становлення археології як науки. Спочатку це була фіксація випадкових знахідок (виробів з кольорових металів, нумізматичних та ін.) та пам'яток археології з наземними ознаками (курганив, городищ, замчищ).

Перші невеликі археологічні дослідження в околицях міста здійснені у 1920–30-х роках, проте, їх результати нам практично невідомі. Осередками дослідження та збереження археологічної спадщини міста у цей час стали Черкаський історико-педагогічний окружний музей ім. Т. Шевченка (сучасний – Черкаський обласний краєзнавчий музей) та Повітовий (пізніше Окружний) комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (ОКРКОПИС). Зокрема, уповноваженому ОКРКОПИС Олександрю Олександріву ми зобов'язані збереженням монетно-речового скарбу XIV століття, випадково знайденого в 1921 році на території кол. с. Василиця (нині – м-р Дахнівка), який зараз зберігається в Національному музеї історії України та у його філії – Музеї історичних коштовностей України.

Наступний етап виявлення та вивчення археологічних пам'яток у районі Черкас розпочався в 1950-х роках. Це, насамперед, перші археологічні розвідки та розкопки в центральній частині міста, на місці колишнього Черкаського замку – Троїцькому городищі (сучасний Пагорб Слави). Здійснила їх експедиція «Замкова гора» на чолі з Михайлом Пономаренком – відомим краєзнавцем, багаторічним головою секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПіК). Також слід згадати роботи, проведені експедиціями Інституту археології академії наук УРСР (ІА АН УРСР) у зоні спорудження Кременчуцького водосховища, в результаті яких проведені розкопки багатошарового поселення в районі кол. с. Дахнівка та поселення черняхівської культури біля с. Червона Слобода. Втім, більша частина здобутої інформації так і не була введена до наукового обігу: наукові звіти відсутні, колекції знахідок розрізнені або втрачені.

Активізувалися археологічні розвідки у місті на поч. 1970-х років. Саме тоді з метою обстеження відомих і виявлення нових пам'яток було здійснено комплексне обстеження берегових схилів у межах Черкас. До цих робіт долучилися місцеві краєзнавці С. Рець та М. Пономаренко, співробітниця Черкаського краєзнавчого музею (ЧКМ) Л. Пономаренко та співробітник ІА АН УРСР, фахівець з археології ранніх слов'ян О. Приходнюк. У результаті цих досліджень на відрізку від Дахнівки до Червоної Слободи було виявлено та обстежено близько десятка різночасових пам'яток археології. Серед них три городища: Троїцьке (Пагорб Слави), у парку «Ювілейний» та біля кол. с. Василиця, які за результатами цих розвідок були взяті на державний облік як пам'ятки археології місцевого значення. Тоді ж у науковому журналі «Археологія» вийшла невелика колективна стаття присвячена цим дослідженням. На найближчі два десятиліття ця наукова публікація залишилася єдиною (!), присвяченою археології Черкас. Втім археологічні дослідження, хоч і без належної наукової фіксації, у місті тривали – це, насамперед, невеликі дослідження М. Пономаренка та співробітників ЧКМ на колишньому Черкаському замчищі під час земляних робіт зі спорудження меморіального комплексу «Пагорб Слави» у 1974–77 роках.

Новий поштовх для вивчення археології Черкас надали роботи по підготовці святкування ювілею міста, запланованого на 1986 рік. У 1981 році за ініціативи Черкаської

обласної організації УТОПіК створено експедицію «Черкаси», яку очолив М. Пономаренко. До її роботи долучилися члени товариства, співробітники краєзнавчого музею та учні місцевих шкіл. Експедиція здійснила розвідки і розкопки в історичній частині міста та на городищі Василиця. Наступного року до цих робіт долучилася співробітниця ІА АН УРСР В. Петрашенко. Основною метою цих робіт було знайти археологічне підтвердження 700-літньому віку Черкас. І хоч так і не було виявлено матеріалів давніших за XIV ст., на догоду партійному керівництву (можливо під його тиском) часом заснування міста оголосили 80-і рр. XIII ст. (для них важливим було отримати саме «круглу» дату, що надавало можливість виділення із загальнодержавного бюджету значних коштів на розвиток інфраструктури міста, на достатньо широкомасштабне будівництво та на проведення культурних заходів).

Справжній «археологічний бум» у Черкасах відбувся вже за часів незалежної України. Пов'язаний він, насамперед, із діяльністю Черкаської Лісостепової археологічної експедиції. Її загонами, що очолювали В. Григор'єв та М. Сиволап, на поч. 1990-х років здійснені розкопки п'ятнадцяти курганів доби бронзи біля південної та південно-східної околиць Черкас і поблизу Червоної Слободи, досліджено ґрунтовий могильник доби пізньої бронзи між Черкасами та с. Вергуни, виявлені на березі Дніпра у межах міста сліди пам'яток, зруйнованих водами Кременчуцького водосховища. Ця ж експедиція започаткувала дослідження визначної пам'ятки археології міста – могильника перших століть н. е. Черкаси-Центр (район сучасного ТРЦ «Хрещатик-Сіті»). Ще однією подією, що значно активізувала археологічне дослідження міста й області, стало створення в 1993 році на базі госпрозрахункового сектора археології ЧКМ Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації. Протягом майже двох десятиліть (до 2011 року) здійснювалися систематичні археологічні розвідки та розкопки на пам'ятках міста: могильнику Черкаси-Центр, городищі Василиця, поселенні та могильнику післямонгольського часу Василиця, Замковій горі, у межах культурного шару пізньосередньовічних Черкас.

Завдяки всім цим роботам, по місту на державний облік поставлено 22 пам'ятки археології, з яких одній присвоєно статус пам'ятки національного значення. А численні археологічні матеріали, отримані в ході досліджень на території Черкас, дозволяють майже безперервно поетапно відслідкувати передісторію та ранню історію міста. Особливо завдяки тим результатам археологічних розкопок та розвідок, які отримані за останні кілька десятиліть, у тому числі за безпосередньої участі одного з авторів.

Нечисленні знахідки засвідчують, що початок заселення території майбутнього міста представниками *homo sapiens* відбулося принаймні в пізньому палеоліті (близько 20–15 тис. років тому). Це були мисливці прильодовикової зони, які полювали на мамонтів, бізонів, оленів та ін. Більше виявлено матеріалів, що належать до періоду мезоліту (VIII–VII тис. до н. е.): стоянки, на яких виявлено численні знаряддя з кременю. Мідно-кам'яним віком (енеолітом) датовано шар на городищі Василиця. Знахідки, які репрезентують численні фрагменти ліпного керамічного посуду та знаряддя з каменю й кременю, відносять до пивихинської культури (IV тис. до н. е.).

До бронзової доби (III–II тис. до н. е.) належать поселення та кургани. Курганні поховання за типологією та стратиграфією розподіляються на три культурно-хронологічні групи: ямні (рання бронза), катакомбні (середня бронза) та бабинські / багатоваликової кераміки (початок пізньої бронзи). Для фіналу пізньої бронзи характерними стають ґрунтові прикурганні могильники (Вергуни). Знахідки цього періоду представлені керамічним посудом, знаряддями з каменю та кременю, виробами з рогу і кістки, знаряддями та прикрасами з бронзи.

Пам'ятки залізного віку (I тис. до н. е. – V ст. н. е.) на території міста репрезентують поселення, городище, кургани передскіфського та скіфського часів, поселення та городища зарубинецької культури, поселення та могильники черняхівської культури. У цей період у матеріальній культурі населення, окрім появи залізних виробів, фіксуються імпорти з античного світу (амфори, монети), поширення кружального посуду (для черняхівської

культури). Особливо слід відзначити черняхівський могильник Черкаси-Центр, який є одним з найбільш досліджених у регіоні.

З ранньослов'янськими старожитностями пов'язані поселення пенківської культури (VI–VIII ст.), з яких походить ліпна кераміка та прикраси «антського» типу. Знахідки давньоруського часу (XI – 1-а пол. XIII ст.) нечисленні і репрезентовані виключно випадковими знахідками: скарби гривен та західноєвропейських денаріїв, хрест-енколпійон. Натомість повністю відсутній масовий археологічний матеріал, що не дозволяє поки що стверджувати про існування в межах Черкас, не те що крупного центру, а навіть поселення часів Київської Русі.

Значно краще в місті репрезентовано пам'ятки післямонгольського періоду: кілька поселень, могильник, а також відомий Василицький скарб. Їх датування – 2-а пол. XIV ст. Присутні ці матеріали і в історичній частині Черкас: у районі Дзеленьгори (між вул. Розкопною та узв. Старособорним), де, на нашу думку, і починається історія власне міста.

Весь відомий на сьогодні археологічний матеріал (у поєднанні із іншими історичним джерелами) цілком ясно свідчить, що заснування міста Черкаси не можна зарахувати до 1286 року (офіційна версія). Якщо розглядати археологічні пам'ятки Черкас післямонгольського часу на тлі історичних подій (і в поєднанні з наявною документальною інформацією), які відбувалися в регіоні, то можна дійти висновку, що місто засновано після битви під Синіми Водами в 1362 році, коли литовсько-руські війська звільнили від Золотої Орди Південну Київщину та Поділля. Із літописних джерел відомо, що вже наступного року відвойовані землі від Дністра до Дніпра великий литовський князь Ольгерд передав своїм племінникам, подільським князям братам Коріатовичам: Юрію, Олександрю, Костянтину та Федору. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах Поділля (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород), де Черкаси були крайнім східним форпостом.

«Східна» («черкеська») теорія походження Черкас не має жодних підстав для існування, оскільки побудована на основі плутанини фактів та екзонімів на звичайному співзвуччі «Черкаси» / «черкеси». Натомість на запропоновану нами «західну» (у будь-якому її вияві) версію походження міста вказує і лінгвістичний аналіз топоніма «Черкаси» та аналіз логіки історичних процесів. Початкова історія міста тісно пов'язана з територіями сучасної Білорусі, Литви, Польщі, Сілезії, Західного Поділля, де нерідко серед найменувань населених пунктів та річок трапляються назви, подібні до Черкас.

У процесі археологічних досліджень та аналізу історичних джерел з історії середньовічних Черкас встановлено, що в межах міста існували та послідовно змінилися (внаслідок руйнації, відбудови та повної перебудови) щонайменше (оскільки практично відсутня інформація за перше століття існування Черкас) сім укріплених фортець-замків. Починаючи з кінця XIV до сер. XVII ст. їх типи еволюціонували разом із розвитком європейської військової фортифікації: від невеликого замку з вежею-донжоном до округлого дерев'яного «граду», далі – «регулярного» дерев'яно-земляного замку правильної форми з кутовими баштами і, нарешті, земляної фортеці бастионного типу.

Археологічні пам'ятки литовського періоду в Черкасах репрезентують замчища та посад. «Старий» литовський замок розташовувався на огороженому ровом краю мису дніпровської берегової тераси – Дзеленьгорі. У 1549–1552 роках на цьому ж місці збудовано «новий» литовський замок, який був більший за попередній і обнесений новим ровом. Фортеця мала трикутну в плані форму з чотирма баштами: трьома кутовими та в'їзною. Стіни замку збудовано з дерев'яних «городень», мали бойову надбудову – «бланкування з підсябиттям». Місто розташовувалося навколо замку й було обнесено ровом та дерев'яним острогом. Одночасно був збудований т. зв. «замок Ошпана», котрий містився за межами тогочасного міста (Троїцьке городище на місці сучасного Пагорба Слави), мав вигляд земляного (чотирикутного?) бастиону. Знахідки цього періоду репрезентують керамічний посуд, знаряддя із заліза, вироби з кістки, рогу та кольорових металів.

Після приєднання Черкас до Королівства Польського (1569 р.) до 1637 року замком слугувала все та ж дерев'яна литовська фортеця на Дзеленьгорі. А після спалення міста в ході козацького повстання Павла Бута нову фортецю і місцеву адміністрацію перенесено до так і «не обжитого» до цього земляного бастіонного «замку Ошпана» сер. XVI ст. Поруч із ним, на Грецькій горі (район узв. Пожежного та пров. Старого), розміщувалося ще одне невелике укріплення у вигляді дерев'яного острогу. Також стіна з частоколу оточувала міський посад. Серед археологічних знахідок польського часу виявлено велику кількість різноманітного керамічного посуду, пічні кахлі, люльки для паління тютюну, вироби з гутного скла, зняряддя із заліза, прикраси з кольорових металів, монети та ін.

Межі міста на сер. XVII століття значно збільшилися у порівнянні з литовським періодом. Так, за картографічними даними та поширенням археологічного культурного шару площа Черкас на XV – 1-у пол. XVI ст. становила 12 га, на 2-у пол. XVI ст. – 25 га, а на сер. XVII ст. – вже аж 60 га. Кількість будинків містян: на 1552 р. – 250, 1616 р. – 950, 1622 р. – понад 1000, початок 1630-х рр. – 1150.

Але такий стрімкий розвиток Черкас було перервано: за часів Руїни (2-а пол. XVII – поч. XVIII ст.) місто, як і весь регіон, опинилося в епіцентрі досить драматичних подій, пов'язаних із військовим протистоянням Речі Посполитої, Московського царства та Османської Порти. У результаті численних військових дій, спалів, насильного відселення-«згонів» жителів Черкаси знелюдніли і занепали. І, хоч з 1714 року місто, як і більша частина Правобережжя, залишилося в складі Польщі, демілітаризація та «буферний» статус цієї території не сприяли розвитку ні самого міста, ні його фортифікації. Черкаси зі староством перетворилися в спадкову вотчину польської шляхти. Різко зменшилася кількість населення міста (удвічі порівняно із сер. XVII ст.), у результаті чого Черкаси надовго залишилися невеликим провінційним містечком. Укріплення колись потужного замку в XVIII столітті були зриті, а замчище обернулося на майже беззахисне помістя-економію, яке не змогло протистояти навіть нечисленному, погано озброєному загону гайдамаків за часів Коліївщини.

Такий короткий виклад ранньої історії міста.

Втім, у Черкасах залишається ще достатньо роботи для археологів та істориків. Презентована книга «Археологія та рання історія Черкас» – це лише перша спроба об'єктивного та неупередженого висвітлення передісторії та ранньої історії міста. На наше глибоке переконання, святкування 700-річчя міста Черкаси – це питання майбутнього (років так через 50). Наше ж спільне (науковців та громади) завдання – до того часу нарешті написати його реальну історію.